

РОЗДІЛ 6

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК КОМПОНЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Позначена динамічними та водночас трагічними подіями для українського державотворення, третя декада ХХІ ст. спричинила трансформацію системи національної безпеки України. Військове вторгнення РФ у лютому 2014 р. та генеза міждержавного російсько-українського протистояння, кульмінацією якої стала невдала спроба окупації росіянами України у лютому 2022 р., змусили українське суспільство переосмислити суть сучасних загроз, їхнє походження та інструменти протидії їм. Повномасштабна війна начоно засвідчила, що російсько-українське протистояння є не ситуативним, а системним, де ворог веде боротьбу не лише на полі бою, але і намагається знищити українців передусім ментально, заперечивши їхнє право на власну ідентичність, історичну суб'єктність, право на політичне та культурне майбутнє.

Для легітимації своїх дій проти України Кремль вдався до використання історичного ревізйонізму. Саме «*magistra vita*» у хворобливо-викривленій кремлівській інтерпретації стала зручним засобом виправдання військових злочинів і аж ніяк не сферою наукової дискусії. «Переосмислення» ключових історичних подій набуло відверто маніпулятивного спрямування, де науково обґрунтовані факти підмінялися ідеологічно зумовленими міфологемами та конструкціями, вигідними для російської політичної кон'юнктури: починаючи від спотворення історії Київської Русі до інверсії причин і наслідків Другої світової війни. Організоване у цьому руслі систематичне просування наративів про Україну як т. зв. неспроможну державу (англ. – *failed state*) із вигаданою/несправжньою державністю, визначеними Владіміром Леніним (Ульяновим) (Владимир Ленин (Ульянов)) штучними кордонами, несправжньою мовою, традиціями та героями тощо, спрямоване на дискредитацію України, провокування сумнівів щодо легітимності її державності та національної ідентичності. Маніпуляція історією створила псевдоісторичне підґрунтя для війни РФ проти України, де останній відмовлено в міжнародній суб'єктності та праві на власне історичне

минуле (Лозовий, 2022, с. 63). Зрештою, розв'язавши війну проти України та анексувавши частину її території, РФ наочно засвідчила, що історичні інтерпретації відіграють ключову роль у легітимації її воєнно-політичних рішень.

Через міфологізацію минулого, фальсифікацію фактів і знищення альтернативних інтерпретацій саме історія стала ключовим засобом виправдання агресивної державної політики на міжнародній арені. Завдяки інституційній мережі історичної пропаганди Кремлю вдалося через апеляцію до штучно створених «історичних фактів» та сконструйованих наративів сформувати у свого населення відчуття «законності історичних претензій» РФ до України. Історична пропаганда також є потужним засобом впливу на суспільну свідомість, завдяки якому політична верхівка РФ сама встановлює межі належного патріотизму й пояснює політичні рішення. З огляду на це, резонно стверджувати, що сенсовий вимір війни, боротьба за свою «правду, і силу, і волю» для України у сучасних умовах не менш важливі у системі національної безпеки, ніж захист залізничних вузлів, енергетичних мереж та об'єктів цивільної інфраструктури.

Поряд із збройною відсічю агресору підтримка об'єктивної історичної свідомості суспільства, збереження та популяризація науково обґрунтованих історичних фактів і культивування історичної пам'яті консолідують суспільство перед зовнішніми загрозами, формують його інтелектуальний і моральний фундамент для збереження суб'єктності всередині країни та на міжнародній арені, зрештою підвищують ефективність опору агресору. Історична ж свідомість суспільства, яку Юрій Шаповал, Лариса Нагорна, Олександр Бойко охарактеризували як «життєдайну субстанцію, що перетворює населення на народ» (Шаповал та ін., 2013, с. 5), є не лише культурним, але й безпековим ресурсом. У цьому контексті політика пам'яті постає не так допоміжним гуманітарним напрямом, як одним із структурних чинників національної безпеки, безпосередньо пов'язаним зі стійкістю держави в умовах воєнного протистояння. Через використання історичних аргументів у політичній практиці, у громадських дискусіях і соціальних програмах відбувається вплив на суспільну свідомість, на уявлення людей про суспільство, у якому вони живуть (Боднар, 2013, с. 377). Історія також стає полем стратегічного протиборства, де різні інтерпретації минулого здатні або посилювати внутрішню консолідацію, або поглиблювати соціальні та політичні розломи. Адже, як стверджувала

Алла Киридон, через провадження політики пам'яті може бути реалізована низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних пережиттів минулого (Киридон, 2015, с. 249).

Формуючись в умовах військової агресії та спроб Кремля заперечити українську державність, політика пам'яті в Україні стала важливим чинником збереження суспільної єдності та зміцнення національної ідентичності. Через перегляд та переосмислення історичних наративів, деконструкцію імперських і радянських міфів та оформлення власної інтерпретаційної рамки минулого вона нейтралізувала деструктивний вплив ворожих інформаційних операцій, а також продовжує давати відсіч екзистенційним загрозам державному суверенітету. Інституціоналізоване осмислення минулого тут виходить за межі символічної сфери й набуває виразного безпекового виміру, впливаючи на рівень консолідації суспільства та його готовність до тривалого протистояння агресору. Водночас його ефективність залежить від послідовності, інституційної спроможності та здатності уникати спрощеної міфологізації історії. Встановлення ж меж наукової та публічної відповідальності щодо інтерпретацій минулого, протидію історичному ревізійонізму та збереження наративів про тяглість української державності слід розглядати не лише як гуманітарну складову державної політики, але й як індикатор рівня національної стійкості в умовах війни.

В українському науковому просторі дослідження політики пам'яті характеризуються методологічним і концептуальним плюралізмом, що зумовлює наявність різних, подекуди конкуруючих, підходів до визначення таких понять, як «політика пам'яті», «історична пам'ять» та «культура історичної пам'яті». Вони часто ототожнюються (Боднар, 2013, с. 378) та використовуються без чіткого розмежування аналітичних рівнів і методологічних підходів, демонструючи не лише відсутність «єдиного визначення», а й концептуальну нечіткість, за якої різні за змістом і функціями поняття (від державної політики до соціальних практик) зводяться до єдиного цілого, хоча завдання чіткої концептуалізації сфери суспільної пам'яті залишаються першочерговими (Нагорна, 2014, с. 71). Більшість українських дослідників погоджуються з тим, що політика пам'яті функціонує як інструмент держави з регулювання інтерпретацій минулого, формування колективної ідентичності та

конструювання легітимних меж суспільної пам'яті. Саме у такому руслі вона виконує не лише культурну, а й стратегічну безпекову роль, впливаючи на здатність суспільства протидіяти зовнішнім маніпуляціям, політичному тиску і спробам підірвати міжнародну суб'єктність.

З огляду на труднощі в аналізі безпекових ризиків, видається доцільним розмежовувати політику пам'яті та історичну політику, які в українському контексті часто використовуються як взаємозамінні, хоча концептуально ними не є. Зокрема, як зазначав український історик Георгій Касьянов, історична політика є різновидом політики, метою і змістом якої є цілеспрямоване конструювання й утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій (Касьянов, 2016, с. 135). Її використовують для формування лояльності, контролю над суспільством і досягнення політичних цілей, а ключовою ознакою є утилітарне залучення історії до внутрішньої політики, правових рішень, ідеологічних практик та міждержавних конфліктів. Будучи вужчою та більш інструментальною, історична політика фокусується не на всьому полі пам'яті, а на його найбільш конфліктних і політично чутливих сегментах. Небезпідставно історик і публіцист Василь Расевич свого часу зауважив, що певною мірою історична політика ведеться в усіх країнах, а рівень її бруталності залежить від функціонування демократичних інститутів держави (Расевич, 2010).

Якщо історична політика відповідає на питання, як і з якою метою держава втручається в інтерпретацію минулого, то політика пам'яті пояснює, як ці інтерпретації вбудовуються в колективну свідомість, т. зв. культурний код. Вона охоплює ширший соціокультурний вимір і включає не лише державні, а й недержавні практики формування історичної пам'яті та є одним із ключових інструментів формування та відтворення національної ідентичності. Тобто, політика пам'яті – не механізм ідеологічної уніфікації, а інструмент захисту історичної суб'єктності та суверенітету, історичної суб'єктності суспільства, тоді як історична політика є її складовою, зосередженою на нормативному й інституційному рівнях впливу на інтерпретацію минулого. За характеристикою, наданою А. Киридон, вона є сукупністю соціальних практик, спрямованих на репрезентацію або модифікацію певних образів минулого, актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується

передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та тип політичної влади (Киридон, 2015, с. 244). Предмет політики пам'яті має подвійний зміст: з одного боку, йдеться про формування спільного історичного нарративу як сукупності колективних уявлень про минуле, а з іншого – про свідомий вплив на індивідуальні моделі пам'ятання та особисте осмислення історії кожним громадянином.

Використовуючи освітні механізми, публічну риторичну, медіапростір, культурні практики та систему символічних рішень, політика пам'яті здійснює відбір, упорядкування й нормативне закріплення певних інтерпретацій минулого, визначаючи, який історичний досвід стане складовою колективно значущого нарративу, а який буде витіснений на маргінес суспільної уваги. Політика пам'яті розглядає історичну пам'ять як структурований комплекс знань, символічних образів, культурних кодів і міфологем, за допомогою яких окремо взята національна спільнота вибудовує та відтворює уявлення про своє минуле. Історична пам'ять за своєю суттю є вираженням процесу збереження та відтворення минулого досвіду народу, країни, держави (т. зв. уроків історії) для можливого його використання у сучасності (Яблонський та ін., 2019, с. 16). Має рацію Наталія Яковенко, яка окреслює її як колективне уявлення про минуле, фундамент національної ідентичності, що не лише фіксує значну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у єдиний контекст національної історії, де кожен факт, подія займають свою ціннісну нішу (Яковенко, 2006, с. 2–4). Історична пам'ять вибіркова, адже нерідко акцентує на окремих історичних подіях, ігноруючи інші. Це обумовлено передусім її значущістю для осмислення сучасних процесів і уявлень про майбутнє. Попри фрагментарність, історична пам'ять зберігає ключові події минулого й формує на їх основі світоглядні уявлення. Водночас вона часто персоніфікується, що дає змогу вибудовувати уявлення про цінності та нормативні орієнтири історичних постатей, важливі для поведінки індивіда й спільноти в конкретний історичний момент. Із цим і пов'язана гостра для України проблема осмислення та переживання історії, де одні й ті самі історичні події та особистості мають різні, а часом і протилежні оцінки (Яблонський та ін., 2019, с. 17–18). Амбівалентність історичної пам'яті українців пов'язана з роками бездержавності, підпорядкування та культурної асиміляції. Маємо справу

з власне українською візією минулого (етноцентричною, мультикультурною і ліберальною) та малоросійською, що поєднує проросійські й радянські елементи. Слід зауважити, що держава довгий час задавала нормативні й інституційні межі формування смислів у політиці пам'яті, де співіснують офіційні рішення й ширші суспільні практики. Тому вона є полем конкурування інтерпретацій, що обмежене правовими та безпековими рамками без нав'язування єдино правильної версії минулого. Подолання ж розривів у сприйнятті минулого пов'язане передусім із формуванням власної, цілісної інтерпретації історії України (Яблонський та ін., 2019, с. 17–18).

У сучасних умовах повномасштабної війни Україна змушена одночасно стримувати збройну агресію та послідовно вибудовувати й посилювати систему національної безпеки, формуючи відповідь на тактичному і стратегічному рівнях. Системою національної безпеки доцільно вважати цілісну систему заходів, що спрямовані на захист державного суверенітету, демократичного й конституційного ладу, територіальної цілісності та ключових інтересів держави від актуальних і потенційних загроз (Закон України-1). Зміст національної безпеки виходить за межі суто оборонної сфери й охоплює економіку, інформаційний простір і соціальну стабільність. Визначаючи рівень захищеності ключових інтересів суспільства та держави, система нацбезпеки покликана підвищувати їх стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, розвивати здатність оперативного реагувати на динамічні зміни безпекового середовища із мінімізацією негативних впливів. Система нацбезпеки динамічна, адже за своєю суттю є механізмом виживання в середовищі внутрішніх і зовнішніх загроз, яке постійно змінюється. Вона формується у взаємодії зі трансформаціями міжнародного середовища, технологічним розвитком та еволюцією суспільно-політичних процесів, що зумовлює постійну адаптацію її цілей, інструментів і пріоритетів.

У системі національної безпеки політика пам'яті через формування та регуляцію публічних уявлень про минуле впливає на колективну свідомість і рівень суспільної стійкості, здатність протидіяти зовнішнім загрозам. Вона забезпечує рамки інтерпретації історичного досвіду, сприяє консолідації суспільства та підвищує його опірність до зовнішніх і внутрішніх деструктивних впливів. Підтримка науково обґрунтованих наративів і протидія маніпулятивним інтерпретаціям виконують захисну функцію в умовах інформаційного й ідеологічного протиборства, стаючи своєрідним

стратегічним ресурсом. Зокрема, вона забезпечує символічні та смислові підвалини опору інформаційному й воєнно-політичному тиску, що посилює внутрішню консолідацію українського суспільства в умовах російської агресії. Водночас не слід забувати і про те, що у поляризованих суспільствах історична пам'ять легко стає полем довільних інтерпретацій і ризиків, тоді як її консолідаційний потенціал можливий лише за умов ціннісної узгодженості спільноти. Історичне пізнання завжди вибіркоче, адже відтворює не саму реальність, а лише відібрані й упорядковані її фрагменти. Відтак в історії не існує універсальної істини, адже історієписання формується в полі перетину інтересів і смислів, а множинність інтерпретацій зумовлює наявність різних «правд» у різних спільнот (Шаповал та ін., 2013, с. 21).

На початку ХХІ ст. російське політичне керівництво задекларувало курс на внутрішню централізацію влади та відновлення геополітичних позицій РФ на міжнародній арені. Ще 30 грудня 1999 р. наступник Бориса Єльцина (Борис Ельцин) на посаді президента РФ Володимир Путін (Владимир Путин) окреслив ключову, на його думку, проблему російського суспільства, що полягала в ідейно-політичній роз'єднаності, вихід із якої він вбачав у формуванні «нової російської ідеї», що поєднає універсальні цінності з нібито автентичними «російськими» смислами (Путин, 1999). Однак, як виявилось, об'єктивні складники геополітичних тенденцій у політичній верхівці РФ сприймалися переважно через суб'єктивну призму образ та ностальгію за «втраченою величчю» СРСР. Зокрема, у посланні Федеральним Зборам РФ у 2005 р. президент РФ В. Путін заявляв, що «розпад Радянського Союзу став найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян та співвітчизників опинилися за межами російської території» (Путин, 2005). У цьому руслі прагнення Москви повернути собі роль одного з ключових акторів глобального порядку та запобігти «епідемії розпаду» (Путин, 2005), що перекинулась на саму РФ, було обґрунтоване концепцією особливої «російської цивілізації», яка трактувалася як самодостатній і винятковий історико-культурний простір. У межах цього підходу РФ була нерозривно пов'язаною з ідеєю «русского мира», яким вважали сукупність осіб і спільнот поза межами РФ, що залишалися інтегрованими у російськомовний та культурний простір. Сам же філософсько-політичний концепт «русского мира», обґрун-

тований Міхаїлом Гефтером (Михаил Гефтер), Глебом Павловським (Глеб Павловский) та Петром Щедровіцкім (Петр Щедровицкий), став складовою частиною ідеологій російських націоналістичних партій і рухів. Останній, до слова, вважав «русским миром» мережеву структуру великих і малих спільнот, які думають та розмовляють російською мовою (Щедровицкий, 2000). Відтак до «русского мира» стали відносити усе російськомовне населення інших країн, які використовують у спілкуванні російську мову, передусім населення колишніх республік СРСР.

Стратегія геополітичного реваншу Кремля ґрунтувалася на наративі «розділеного російського народу», запереченні легітимності пострадянських кордонів і проголошенні виняткового права РФ на силовий «захист співвітчизників за кордоном» (Костюк, 2025, с. 16–50). Останнє було нічим іншим як зручною підставою для втручання у справи сусідніх держав. Мантра про «співвітчизників за кордоном» по суті стала одним із аспектів шовіністичних заяв про те, що суверенітет РФ розповсюджується на всіх російськомовних та прихильних до неї людей, де б вони не перебували. Реалізація проекту «відновлення наддержави» у цьому випадку ставала неможливою без України, яка була центральним елементом російського історичного міфу про наднаціональну «єдність східнослов'янської цивілізації», «спільне походження» та «Святу Русь» (Шангіна, 2012, с. 91). Без участі Києва ця конструкція розпадалася, а РФ поставала не як імперський спадкоємець, а як національна держава з досить скромною та обмеженою історичною місією, що фактично означало екзистенційну поразку для Кремля. Тому, як вдало зауважував історик Андрій Портнов, політика Кремля щодо України, Литви й Білорусі поєднувала суперечності й окремі успіхи з системними прорахунками, зумовленими ігноруванням російською владою реальної соціокультурної реальності. Ключовою помилкою було ототожнення російськомовного населення регіону з «росіянами» та приписування йому єдиних політичних орієнтацій (Портнов, 2011, с. 7–8).

Історична політика, реалізована владою РФ, починаючи з середини 2000-х років, коли у публічному просторі російські політики говорили про «русский мир», була спрямована на конструювання національного історичного наративу, у центрі якого держава поставала головним смисловим ядром історичного розвитку. Формування України як політичної спільноти та становлення власного

національного історичного нарративу належали до явищ принципово іншої логіки. Позаду залишилися серйозні амбіції російської україністики, втілені серед іншого у нейтральній та виваженій праці російського історика Алексея Міллера (Алексей Миллер) щодо «українського питання» у російській суспільно-політичній думці та політиці влади (Миллер, 2000). Утвердження української національної історії підривало не лише радянські, значною мірою вже дискредитовані інтерпретації минулого, а й сам каркас російської історичної моделі, сформованої на початку XIX ст. та відтворюваної протягом наступних двох століть (Касьянов та ін., 2013, с. 11–12). Сам факт існування самодостатнього українського історичного нарративу став викликом монополії Росії на тлумачення спільного минулого та загрожував цілісності її символічного й ідеологічного простору.

Президент РФ В. Путін та його оточення спробували реанімувати імперську ідею на новому ґрунті, експлуатуючи ресентимент більшості росіян. Ключовим елементом цього нарративу стала боротьба за спадщину Київської Русі, яка мала легітимізувати претензії на історичну першість та виняткову спадкоємність Росії і заперечення самостійної історичної традиції в Україні. Через міф про «єдину давню народність» та концепцію «триєдиного народу» активно пропагувалося уявлення про спільну історію, культуру та мовну близькість росіян і українців (т. зв. один народ), спільне походження східнослов'янських спільнот, доповнене псевдолінгвістичними аргументами. Нерідко російський політичний істеблшмент, який відвідував Україну, дозволяв собі досить гострі висловлювання, що стосувалися не так взаємопереплетеної історії обох держав, як нівелювання історії власне України. Президент РФ В. Путін неодноразово заявляв, що Київська Русь була ядром саме Російської імперії, записуючи в «один народ» і росіян, і українців (Интервью Первому каналу, 2013). Ототожнюючи Росію з Київською Руссю, російський керманіч не залишав місця для української історії.

Встановлення взаємозв'язку української історії з російською державністю також виконувало функцію ідеологічного виправдання втручання у внутрішні справи України з подальшою її політичною й культурною інкорпорацією. Історичні події в Україні у російській офіційній риторичі були не чимось окремим, а лише складовою частиною «спільної історії». Найбільш показово це можна було спостерігати на прикладі ідеологічної уніфікації, консолідації та центра-

лізації історії для викладання у закладах шкільної освіти. Упродовж 2000-х років спостерігалися щонайменше дві такі спроби. Реалізація цього завдання маргіналізувала українські сюжети в навчальній літературі для школи, звівши їх до ролі історичного фону у висвітленні магістральних тем, пов'язаних із формуванням культурної, ідеологічної і політичної лояльності громадян державі. Натомість у навчальній і навчально-методичній літературі образ України було представлено переважно як сталі культурні стереотипи, подекуди з виразним ідеологічним забарвленням (Касьянов та ін., 2013, с. 4). Водночас у російському медійному, політичному та частково академічному дискурсах історична політика України здебільшого інтерпретувалася крізь призму ідеологем «подолання націоналізму» й уявної «спільності історичної долі» українців і росіян, із наголосом на необхідності збереження цієї єдності. Ігноруючи плюралізм підходів до осмислення минулого, такі репрезентації ґрунтувалися на вибірковому доборі фактів, підпорядкованому заздалегідь заданим ідеологічним схемам. Поодинокі згадки про альтернативні інтерпретації використовувалися найчастіше як інструмент дискредитації української історичної політики та як аргумент для конструювання нарративу про нібито загрозу «співвітчизникам» у пострадянських державах (Касьянов та ін., 2013, с. 5–6). Очевидною кінцевою метою доктрини Кремля щодо створення «єдиного гуманітарного простору», покликаною об'єднати пострадянські країни під егідою РФ, було не лише культурне співробітництво й культурний обмін, а створення інструменту досягнення мовно-культурної гомогенності, спроможної продукувати спільні цінності, світогляд, спільне розуміння «спільної історії», а тому й тотожне бачення історичної перспективи (Зерній, 2007, с. 75).

Починаючи з 2007 р., РФ перейшла від «критики України» до фази «поглинання України» активним просуванням на посаду президента України кандидатури, яка б цілковито залежала від Кремля (Ткаченко, 2020, с. 113). Сукупність заяв і політичних рішень представників російського вищого керівництва наприкінці 2008 – на початку 2009 рр. засвідчувала перехід до цілеспрямованої стратегії підриву українського суверенітету, замаскованої під риторику «особливих відносин». Фактично йшлося про спробу нав'язати Україні асиметричну модель залежності, що за своєю суттю наближалася до неофіційного протекторату та вписувалася в логіку гібридного ревізйонізму РФ. І взагалі, як зазначав Г. Касьянов, у

зовнішньополітичному напрямі російська історична політика мала чітко артикульоване конфронтаційне спрямування, де альтернативні трактування радянського минулого сусідами в пострадянському просторі суперечили російському інтеграційному (інклюзивному) наративу пам'яті, частиною якого було визнання радянського періоду важливою і цінною, хоч і суперечливою складовою історичного досвіду РФ (Касьянов, 2018, с. 92–93). Зокрема, у 2008 р. президент РФ Дмитрій Медведєв (Дмитрий Медведев) надіслав своєму українському колезі Віктору Ющенку відкрите послання, у якому так охарактеризував трактування Голодомору як геноциду українського народу: «... зусилля, спрямовані на максимальне роз'єднання наших народів», та демонстративно відмовився брати участь у комеморативних заходах у Києві, фактично засвідчивши небажання російського керівництва визнавати українську історичну суб'єктність і право на власну політику пам'яті (Дмитрий Медведев, 2008). Слід відзначити, що досить успішне просування кремлівських наративів, які прямо загрожували питанням національної безпеки, було б неможливим без активної підтримки симпатиків історичної єдності серед українського політикуму, а також представників науково-експертного середовища. Чого лише вартувала діяльність під час президенства Віктора Януковича міністра освіти України Дмитра Табачника з його радикально проросійською, історично регресивною та ідеологізованою політикою, що сприяла посиленню імперських смислів у сфері освіти й історичної пам'яті, ослаблювала національну ідентичність та продукувала наративи, які пізніше експлуатувала російська пропаганда. В офіційних виступах натомість лунали заяви, що «держава намагається знайти компромісні моделі гуманітарної політики, які б об'єднували суспільство, задовольняли інтереси та потреби абсолютної більшості громадян України, передусім у сфері мовної політики та питань історичної пам'яті» (Якубова, 2018, с. 138–139). Антиукраїнські політичні актори системно розколювали країну через маніпулятивне використання історії, яке працювало на десоверенізацію свідомості та підрив основ державності. Унаслідок цього криза ідентичності набула рис затяжної невизначеності щодо спільної системи загальнонаціональних цінностей, посилилася конфронтація між різноспрямованими політичними проєктами й утвердилася ситуація, за якої суспільство тривалий час не могло виробити узгодженого бачення власного розвитку (Лозовий та ін., 2018, с. 3–4).

Попри відсутність чітко артикульованої стратегії щодо України, за наявності довгострокових ревізійністських намірів, РФ ще до відкритої агресії здійснювала проти неї ідеологічну війну. Вона реалізовувалася через стимулювання діяльності проросійських громадсько-політичних середовищ, зокрема парамілітарних угруповань, навколоцерковних структур і організацій у середовищі етнічних меншин, а також через проведення інформаційно-психологічних операцій у підконтрольних медіа та підтримання неформального впливу на лояльні політичні й економічні еліти (Горбулін, Литвиненко, 2009). Патріарх РПЦ Кірил (Кирил) під час своїх регулярних щорічних вояжів до України у виступах часто наголошував, що Україна – невід'ємна частина східно-православної цивілізації – «русского мира», що сформувався на історичному просторі «Святої Русі» (Здіорук та ін., 2014, с. 33–34). Певною мірою правий релігієзнавець Олександр Саган, який пов'язував прихід ідеї «русского мира» з діяльністю УПЦ МП (тепер заборонена в Україні – РПЦ) (Саган, 2018). Завдяки їй пропаганда ідей «русского мира» відбувалася не лише світськими, а й релігійно-церковними каналами, а сама УПЦ МП стала активним розробником та учасником поширення в Україні, з огляду на наявність в ідеологемі релігійної складової.

Російська влада активно використовувала історію для політичного впливу на Україну, зокрема радянський період, представляючи його як історію «великої держави» та перемоги у Другій світовій війні, де об'єднання народів СРСР на чолі з Росією нібито забезпечило визволення Європи від фашизму. Символ «Великої Перемоги» став ключовим елементом сучасної російської ідентичності і як складова історичної пам'яті нав'язувався українцям, акцентуючи на ідеї «цивілізаційної єдності». Окрім Другої світової війни, до політичного наративу залучалися події Першої світової війни, російської революції 1917 р., громадянської війни та утворення СРСР, які були інтерпретовані як спільне історичне досягнення. Як виявилось, в укріпленні міфу Великої вітчизняної війни російська політика щодо історичної пам'яті досягла в Україні найбільших успіхів. Так, кількість прихильників назви «Велика вітчизняна війна» (на протигагу «Друга світова», «німецько-радянська війна») у 2005–2010 рр. зросла з 57 % до 69 % (Пилявець, 2013, с. 190). У цих наративах простежувалося те, що незалежна Україна не має самостійної історичної традиції, а радянські перемоги й державні

утворення є «спільним надбанням» (Лозовий та ін., 2018, с. 23–25). Водночас упродовж цього періоду російський пропагандистський апарат системно продукував і поширював на внутрішню та зовнішню аудиторію антиукраїнські наративи, спрямовані на викривлення реального стану справ в Україні. Такі повідомлення формували в масовій свідомості негативний і знецінювальний образ України й українців як нібито неспроможних до ефективного державного управління й адекватної відповіді на сучасні виклики. Насправді, і тут можна погодитись з Олександром Реєнтом та Олександром Лисенком, Кремль готував ментальне підґрунтя для легітимації своєї геополітичної стратегії, у якій «українське питання» перебувало на одному з чільних місць (Реєнт, Лисенко, 2023, с. 14).

Самостійний європейський вибір України та утвердження її як суб'єкта геополітики підірвали цей наратив, позбавляючи РФ одного з ключових елементів історичної легітимації. Протести та подальша зміна влади у Києві інтерпретували в Москві як державний переворот, інспірований Заходом на території, що історично входить в зону російських інтересів. Оскільки РФ – гарант безпеки «руського мира», вона повинна стати на захист мільйонів російських людей, які живуть в Україні (Песков, 2014). Стратегічний вибір українського народу на користь європейського шляху розвитку, який став очевидним під час подій Євромайдану восени 2013 р., а опісля події Революції Гідності став каталізатором до розгортання з боку РФ «гібридної війни», окремі складові якої, як от масштабна інформаційна експансія в українському гуманітарному просторі, спостерігалися задовго до 2014 р.

Як уже зазначалося, формуючи ідеологічне обґрунтування агресії проти України, російська влада впродовж десятиліття цілеспрямовано конструювала антиукраїнські наративи в історичному вимірі через створення взаємопов'язаного набору фактів, інтерпретацій та вигаданих сюжетів, головною метою яких було створення ілюзії правомірності російських претензій на українські території та населення на них. Постала як політтехнологічний продукт ідеологія новітнього російського великодержавства вмістила в собі євразійську ідею легітимізації геополітичного простору й ідеологічного конструкту «руський мир». Окрім того, паралельно проводилася й своєрідна «мобілізація» населення, яка реалізовувалася через класичні механізми нав'язування власному народу образів «зовнішнього ворога», відчуття Росії як «оточеної фортеці» та загальне відновлення

антизахідної (переважно антиамериканської) риторики (Горбулін, 2015а). Прагнучи ідеологічно обґрунтувати власну політику щодо «братнього народу», РФ розробила та почала реалізовувати наступальну історичну стратегію, спрямовану на піддрив української національної ідентичності та делегітимацію української державності.

Характерним для історичної політики РФ після 2014 р. стало її регулювання на законодавчому рівні. Російська влада послідовно інституціоналізувала історичну політику як елемент національної безпеки. Центральною ідеєю російської історичної політики стало конструювання образу РФ як єдиного правонаступника перемоги над нацизмом і морального арбітра у питаннях історичної пам'яті. У контексті анексії Криму та військових дій на території південно-східних регіонів України Кремль цілеспрямовано апелював до вибірково інтерпретованих історичних прецедентів, використовуючи їх як псевдодокази легітимності своїх воєнно-політичних дій та як інструмент виправдання окупації українських територій. У політичній риториці весни 2014 р. ключовою концептуальною категорією стала ідея «русского мира», яка була співзвучною із символічними уявленнями про «російську військову славу» у вигляді Чорноморського флоту чи Крим як «споконвічно російську землю». Намагаючись легітимізувати російські претензії, передача півострова до складу УРСР у 1954 р. трактувалась як незаконне рішення, а сучасна політика РФ щодо Криму пояснювалась, зокрема, через його нібито сакральне значення як «святого місця», де хрестився князь Володимир (Путин, 2014). Як слушно зауважували в Національному інституті стратегічних досліджень, такі наративи історично не підтверджені та логічно не обґрунтовані, адже Володимир був київським князем, а саме апелювання до подій тисячолітньої давнини не може слугувати підставою для сучасних міжнародно-правових претензій (Лозовий та ін., 2018, с. 20).

Для ослаблення української державності та створення внутрішніх розколів російське керівництво з 2014 р. реалізовувало проекти «Крим» та «Новоросія», які подавалися у руслі відновлення нібито «історичної справедливості». Реалізація пострадянської реваншистської ідеології передбачала закріплення за РФ ролі об'єднавчої сили «русского мира», що покликана зібрати роз'єднані штучними кордонами східнослов'янські території. Зокрема, антиукраїнський проєкт «Новоросія» російська влада використовувала для висунення претензій на території з переважно російськомовним населен-

ням, яке начебто мало «особливий менталітет», зазнавало утисків і в своєму цивілізаційному виборі зробило ставку на користь Росії. «Природне» прагнення до союзу з Росією характеризувало жителів південно-східних районів України не як сепаратистів, а як окремих народ, що прагне реалізувати право на самовизначення (Яблонський та ін., 2019, с. 28–30). Тема «фашизму» стала ключовою для російської пропаганди, оскільки дозволяла переносити дискурс Великої Вітчизняної війни на сучасні події в Україні, використовуючись для виправдання окупації Криму та військової агресії на Сході України (Литвиненко, 2015). Російська гібридна агресія проти України була спрямована на системне послаблення та дестабілізацію державної влади, звуження суверенітету й міжнародної суб'єктності України, а також на підрив її економічного потенціалу, виробничих можливостей і транспортної та соціальної інфраструктури (Горбулін, 2015b).

В українському контексті РФ використовувала не лише класичну пропаганду, але вдавалася до використання сконструйованих образів неіснуючої реальності, т. зв. симулякрів. Зокрема, використання наративів про «фашистську владу в Києві», «каральні батальйони», вигадані історії про масові злочини чи застосування заборонених озброєнь виконували функцію інформаційних фантомів. Намагаючись витіснити раціональне розуміння конфлікту, вони мали на меті підмінити його нав'язаними інтерпретаціями, які відповідають стратегічним інтересам держави-агресора (Горбулін, 2015a). Прагнучи створити враження імовірної загрози для жителів південного сходу з боку київських радикалів (Лозовий та ін., 2018, с. 25–26), кремлівська пропаганда постійно акцентувала на темі «неонацизму» та «фашистів», намагаючись одночасно розколоти Україну, легітимізувати сепаратистські дії, створити внутрішнього ворога в РФ і дискредитувати зовнішніх прихильників України.

Ключовим елементом російських наративів та інтерпретації історії на українському векторі зовнішньої політики стало питання легітимності національної ідентичності українців та самого існування Української держави. Неоімперські політичні практики через переформатування уявлень про минуле нав'язували модель, у якій українці послідовно позбавлялися ролі історичного діяча, натомість їм відводилося місце своєрідної «похідної» від інших імперських проєктів. Інтелектуально заперечуючи українську державність, саму Україну трактували як тимчасовий наслідок розпаду імперії,

позбавлений власної традиції, тяглості й легітимності. Ба більше, державна незалежність із позиції Кремля була не так політичним вибором суспільства, як зовнішньою «операцією» ворогів РФ, байдуже чи це йдеться про Австро-Угорську імперію наприкінці XIX – початку XX ст., чи про НАТО за сьогоднішнього дня. У пропагандистському дискурсі РФ українська державність поставала як штучна конструкція, що не має історичної легітимації, а отже, є тимчасовим і нежиттєздатним явищем. Звідси формується наратив про нібито природну неспроможність України до самостійного існування та необхідність її «повернення» до складу інших політичних утворень, насамперед Росії. Російська історична політика ж вибудовується навколо намагання позбавити Україну статусу самостійного історичного актора, закріплюючи уявлення про неї як про похідне утворення, а не повноцінний суб'єкт історичного розвитку. У межах такого підходу українське минуле систематично розчинялося в історіях інших держав, тоді як сама Україна інтерпретувалася як випадковий наслідок розпаду СРСР, позбавлений власної державної тяглості та політичних традицій. Подібні уявлення послідовно відтворювали й радикальні представники російського політичного істеблішменту. Шовіністичні та ксенофобські висловлювання російських політиків на адресу українців були не лише емоційною ексцентричністю окремих політиків, але й показово демонстрували симптоматичний сегмент російського ідеологічного дискурсу, спрямованого на делегітимацію української ідентичності.

Взаємодія імперських наративів і конспірології створила пропагандистський конструкт, покликаний не просто пояснити агресію, а зробити її у свідомості російського суспільства «історично неминуною» і нібито законною. Це впливало на формування уявлень серед російських політичних, культурних і академічних середовищ та масової аудиторії, не лише зумовлюючи відповідні реакції, а й стимулюючи свідоме використання маніпулятивних практик для ідеологічної та політичної мобілізації окремих соціальних груп. Україна дедалі частіше репрезентувалася як держава, що нібито здійснює «ревізію підсумків Другої світової війни», «героїзує нацизм» і відмовляється від спільної радянської спадщини. Така інтерпретація активно просувалася у зовнішньополітичних документах, заявах МЗС РФ і міжнародних інформаційних кампаніях.

Характерними для історичної політики в українському напрямку стали спроби регулювання питань історії на законодавчому рівні.

Кожне трактування історії, що не відповідало політиці російської влади в історичній царині, у суспільному дискурсі окреслювалося як «псевдоісторичний абсурд». Зокрема, міністр культури РФ та голова Російського військово-історичного товариства Владімір Медінскій (Владимир Мединский) навіть застерігав, що заражений ідеологічним вірусом псевдоісторичний абсурд, «якщо його вчасно не зупинити, має властивість поширюватись» (Мединский, 2018). Як приклад звісно ж вказувалася історія України. Тому не дивно, що Кремль перевів історію з площини наукової дискусії у сферу політико-правового контролю. Зокрема, ще у 2014 р. задля захисту «історичної правди» про Другу світову війну на законодавчому рівні відбулося посилення кримінально-правової відповідальності за посягання на пам'ять про «захисників Вітчизни» та спадкоємність російської державності. Президент РФ 5 травня 2014 р. підписав ухвалений Державною Думою федеральний закон про внесення змін до низки законодавчих актів, яким було встановлено кримінальну відповідальність за посягання на «історичну пам'ять» щодо подій Другої світової війни. Цей закон передбачав покарання за заперечення фактів, установлених вироком Міжнародного військового трибуналу, за схвалення злочинів, визначених цим вироком, а також за «поширення завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР у воєнний період» (Федеральный закон, 2014). Звісно, що останні – це речі, які виходять за межі «офіційного курсу» Кремля.

Наслідком культивування «культу Перемоги» стала вибіркова реабілітація сталінізму, побудована на жорсткому поділі учасників війни на «своїх» і «чужих» та на категоричному запереченні будь-яких форм колабораціонізму поза офіційно дозволеною інтерпретацією. Пам'ять про війну російське керівництво цілеспрямовано перетворило на інструмент внутрішньої мобілізації та зовнішньополітичного тиску, де опоненти Росії автоматично маркуються як «фашисти». У цьому контексті вибудовувалося уявлення про СРСР і РФ як нібито послідовних і незмінних борців із нацизмом. Показовою є доповідь МЗС РФ 2018 р., у якій стверджувалося, що після подій лютого 2014 р. в Україні курс на «історичний ревізіонізм» став визначальним елементом державної політики. Українській владі закидали свідоме спотворення подій Другої світової війни, «реабілітацію нацистських посібників», приниження ролі радянського народу у перемозі над нацизмом, а також потурання ксенофобії,

націоналізму й неонацизму. Автори документа наголошували, що в умовах нібито «русофобського курсу» моральними орієнтирами українському суспільству нав'язуються апологети українського націоналізму (Неонацизм, 2018).

Взагалі пам'ять про війну була перетворена на інструмент політичної мобілізації та легітимації насильства. «Култ Великої Перемоги» виконував функцію морального виправдання агресії, формуючи бінарну схему «антифашистської місії» РФ проти нібито ворожого й «нацифікованого» українського народу. У цьому контексті історія використовувалася не як поле критичного осмислення, а як набір сакралізованих наративів, захищених від сумніву й альтернативних інтерпретацій. Держава також посилила контроль над шкільними підручниками, публічними висловлюваннями й академічними інтерпретаціями, використовуючи історичну риторичу у дипломатії та пропаганді. Як наслідок, до 2022 р. у Росії сформувалася жорстко централізована модель історичної політики, спрямована на уніфікацію пам'яті, придушення альтернативних наративів і легітимацію зовнішньої агресії.

Водночас риторика Кремля щодо України не завжди була жорстко ворожою, а частина висловлювань російських перших осіб мала інше, більш «спільницьке» спрямування. У низці виступів і публічних матеріалів вони проголошували ідею історичної єдності росіян і українців як одного народу, що має спільні корені, мову, культуру й історичні досягнення. Зокрема, під час виступу в анексованому Криму 17 серпня 2018 р. В. Путін відтворив ключовий імперський наратив російської історичної політики, заявивши, що «росіяни і українці – це, по суті, один народ» (Путин, 2015). У статті «Про історичну єдність росіян і українців», опублікованій у 2021 р., він стверджував, що між двома народами немає «стіни», яка не існує в єдиному історичному й духовному просторі, і називав їх «одним цілим» (Стаття, 2021). Звісно, що такі висловлювання виконували не описову, а нормативно-ідеологічну функцію: вони заперечували суб'єктність української нації, релятивізували її право на власну державність і слугували дискурсивним обґрунтуванням територіальних претензій РФ.

Не слід забувати, що контроль над інтерпретаціями історії як чинник національної безпеки в РФ був закріплений на конституційному рівні. Поправки 2020 р. до Конституції РФ прямо зафіксували обов'язок держави «захищати історичну правду» та не допускати

«приниження значення подвигу народу при захисті Вітчизни». У цій же статті проголошувалася ідея «тисячолітньої історичної спадкоємності» та «державної єдності», що подається як безперервна й історично зумовлена. У сукупності ці положення інституціоналізують державний контроль над історичною пам'яттю як елемент політичної стабільності та ідеологічної цілісності, поширюючи його як на власне суспільство, так і на зовнішній гуманітарний простір (Конституція Российской Федерации, 1993).

У вересні 2020 р. у межах Слідчого комітету РФ було інституціоналізовано координаційний механізм реалізації репресивної історичної політики, спрямованої на уніфікацію інтерпретацій минулого та криміналізацію альтернативних наративів. Спеціальний підрозділ із розслідування т. зв. злочинів, пов'язаних із «реабілітацією нацизму» та «фальсифікацією історії», формально увійшов до управління з розслідування справ минулих років, але фактично отримав функції контролю за дотриманням офіційної лінії влади. Його діяльність охоплює переслідування висловлювань та інтерпретацій, що не відповідають державній версії минулого, а також методичний і аналітичний супровід регіональних слідчих органів у справах про «викривлення історії» (В СК создано подразделение, 2020). Зрештою, політична лінія РФ щодо України призвела, з одного боку, до переходу від прихованих гібридних форм тиску до відкритої повномасштабної збройної агресії після 24 лютого 2022 р., а з іншого – до цілеспрямованого конструювання у масовій свідомості росіян уявлення про Україну як «штучне» й нібито нежиттєздатне утворення. У межах цієї трансформації образ українців було послідовно переформатовано: від риторики «братнього народу» до образу головного ворога, що легітимізував насильство й імперський реваншизм.

Збройна агресія з боку РФ стала серйозним випробуванням як для Української держави, так і для суспільства загалом. Війна актуалізувала переосмислення ціннісних орієнтирів і звернення до історичного досвіду України, змусивши переглянути усталені стереотипи та відмовитися від нав'язаних зовні інтерпретацій. Соціальний моніторинг Інституту соціології НАН України взагалі засвідчив зростання рівня громадської активності після 2014 р., що сприяло цивілізаційно-ціннісному вибору українського суспільства на користь демократичних прав і свобод (Коляструк, 2023, с. 751). Війна також радикально актуалізувала питання історичного мину-

лого, його інтерпретацій і символічних смислів, перетворивши їх на один із ключових фронтів протистояння, де політика пам'яті набула виразного безпекового виміру.

Ще після краху СРСР інтерпретація минулого стала одним із механізмів формування політичної ідентичності. Тут переосмислення минулого виконувало не лише культурну, а й чітко політичну функцію, конструюючи нову легітимність, політичні інститути та колективну ідентичність. Історична пам'ять перестала бути суто дискурсивною практикою й поставала як інструмент легітимації нації, державних рішень та групових інтересів, а отже, і як один із ключових вимірів національної безпеки (Лозовий та ін., 2018, с. 7). Важливу роль відіграла її інституціоналізація через створення спеціалізованих органів, меморіальних комплексів, музеїв і «місць пам'яті». Паралельно відбувався процес повернення до ідеї національної держави як альтернативи радянському проєкту, що слугував засобом символічного самоствердження нових політичних еліт (Касьянов та ін., 2013, с. 10). Робота з суспільною пам'яттю закріпилася в арсеналі державної політики відмежування від радянського минулого та побудови власної моделі політичної суб'єктності. Політика пам'яті стала інструментом встановлення історичних смислів, визначення нових критеріїв легітимності державності та розробки власної концепції історичної тяглості.

Попри націонал-патріотичне піднесення, особливістю української політики пам'яті після розвалу СРСР стало її функціонування в умовах домінування пострадянської спадщини. Існування в інформаційному просторі радянських/російських наративів та нав'язування ними рамок суспільної ідентичності провокувало потребу не лише деконструкції існуючих історичних міфів, але й формування альтернативної інтерпретаційної рамки, здатної інтегрувати різні регіональні та соціальні досвіди. Як влучно зауважив Г. Касьянов, у тогочасних обставинах «перед суспільством і державою поставало завдання “українізації” самих українців», тобто з'ясування пріоритетів у культурній та освітній політиці (Касьянов, 2012, с. 7). У цих умовах політика пам'яті також була покликана формувати цілісний зв'язок між минулим, сучасністю й майбутнім, поєднуючи зважене ставлення до традицій із готовністю до їх переосмислення та оновлення, а також усвідомленням цінності культурної спадщини (Нагорна, 2012, с. 117). Однак несистемна державна політика пам'яті, що тривалий час поєднувала радянсько-російські та власне

українські інтерпретації, стала однією із причин відсутності цілісного й консолідуючого бачення минулого, а також фрагментації історичного нарративу та регіоналізації його трактувань (Яблонський та ін., 2019, с. 5).

Минуле дедалі активніше залучалося до поточної політичної боротьби, перетворюючись на ресурс легітимації та маніпуляцій, тобто на сферу «використання й зловживання історією». Нерідко інклюзивний потенціал політики пам'яті був обмежений політичною кон'юнктурою. Важко не погодитись із Л. Нагорною, яка вказувала на перебування майже усієї «політики минулого» під потужним політичним тиском, у зоні метафоричного моделювання й нестримної міфологізації (Нагорна, 2012, с. 11). Тут історична пам'ять замість ролі інтегратора стала одним із головних просторів політичного протистояння, а політика пам'яті стала інструментом політичної мобілізації та конструювання режимної стабільності. Будучи інституційно вбудованою в політику, пам'ять раціоналізувалася та використовувалася для реалізації прагматичних цілей влади, а зміна, за визначенням А. Киридон, «масок пам'яті» на державному рівні корелювала з геополітичними орієнтаціями політичного керівництва. Водночас альтернативні інтерпретації минулого формувалися у просторі критичної рефлексії інтелектуальних еліт та індивідуальної пам'яті. Таким чином, було зафіксовано напруження між офіційною картиною світу, що продукувалося інститутами ідеології та культурної політики, і конкуруючими соціокультурними проектами, які виникали у процесі природнього суспільного осмислення минулого, де вони виступали водночас і носієм публічного образу пам'яті, і маркером її прихованого змісту (Киридон, 2011, с. 161–170). Така ситуація створювала простір для зовнішніх маніпуляцій і сприяла збереженню конфліктних моделей пам'яті, які Росія згодом активно використала в інформаційно-психологічній війні проти України. На тлі численних понівечених пам'ятників, зруйнованих цвинтарів, забутих традицій, як зазначала Ольга Воляннюк, було складно робити висновок про етику пам'яті в сучасному українському суспільстві. Причини такого дефіциту моральних регуляторів поведінки вона вбачала у площині зміни ціннісних орієнтацій, втраті основ ідентичності, фрагментованій суспільній свідомості (Воляннюк, 2012, с. 356).

Після агресії на початку 2014 р. історична пам'ять і політика пам'яті почали розглядатися не як периферійна гуманітарна сфера,

а як складова національної безпеки й елемент опору. Поворотним моментом тут стало усвідомлення того, що російська політика щодо України ґрунтується не лише на воєнному тиску, а й на системному нав'язуванні історичних наративів про «єдиний народ», «штучність української державності» та «спільну долю». У відповідь держава почала формувати власну політику пам'яті вже як інструмент захисту символічного простору й історичної самостійності.

Політика пам'яті вийшла далеко за межі культурної сфери і стала полем інформаційно-політичної війни, місцем для відсічі окупанту, а її осмислена реалізація стала компонентом забезпечення національної безпеки. Про наявність чіткої державної стратегії свідчать ухвалення законів про декомунізацію, відкриття архівів репресивних органів, поступове витіснення імперських наративів і формування власного національно орієнтованого простору пам'яті. Це дало змогу Україні перейти від пасивного реагування на зовнішні інтерпретації історії до активного відстоювання власної суб'єктності у сфері політики пам'яті. Її реалізація відбувається через формування простору стабільності, запобігання деструктивним тенденціям у суспільстві, зміцнення авторитету держави, створення нового виміру інформаційного простору, розвиток національної свідомості та відмову від імперських наративів.

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень до послання Президента України у 2016 р. констатовано, що історія й символічний простір давно вийшли за межі академічних суперечок і були перетворені на інструмент політичної боротьби. Історичні міфи, зокрема пов'язані з Другою світовою війною (у радянській інтерпретації Великою Вітчизняною), активно залучаються для легітимації сепаратистських проєктів і воєнної агресії Росії. Перемога більшовизму над нацистською Німеччиною та її союзниками фактично стала одним із небагатьох дієвих ідентифікаційних маркерів, на яких ґрунтується Кремль у спробах конструювання нової імперської ідентичності. Водночас подібна бінарна, ідеологізована модель осмислення минулого вже не характерна для сучасного українського суспільства (Горбулін та ін., 2016, с. 185).

Агресія РФ посилила інтеграцію політики пам'яті в безпековий дискурс, надавши їй виразних мобілізаційних і легітимаційних функцій. Апеляція до історичних травм, досвіду колоніального підпорядкування та боротьби за державність почала використовуватися

для формування нарративу екзистенційної загрози, що сприяло підвищенню готовності суспільства до тривалого протистояння, а також було виправданням надзвичайних політичних рішень. Важливими для формування та реалізації політики історичної пам'яті в Україні стали Закони України: «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символики воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» (Закон України-3), «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (Закон України-4), «Про внесення змін до Закону України “Про географічні назви” щодо удосконалення діяльності, пов'язаної із встановленням, унормуванням, обліком, реєстрацією, використанням та збереженням географічних назв» (Закон України-2) тощо.

Закріплена на законодавчому рівні у 2015 р. декомунізація мала не лише морально-етичне або символічне значення, а й чітко виражену безпекову логіку. Усунення з публічного простору символів тоталітарного режиму, перейменування топоніміки, відкриття архівів радянських репресивних органів і правове засудження комуністичного та нацистського режимів були спрямовані на розрив із радянською моделлю історичної легітимації, яку РФ активно використовує у власному неоімперському дискурсі. Вона була покликана демонтувати ідеологічні конструкції, що підтримували залежність від радянсько-російського історичного канону. Основою декомунізаційної політики стала україноцентрична оптика, що поєднувала антирадянський нарратив і національно-патріотичну риторіку з наголосом на символічному розриві з РФ, розгорнутому нарративі історичних втрат і страждань, апеляції до логіки «жертви», а також зверненні до цінностей відкритого суспільства та ліберальної демократії (Шаповал, 2019, с. 324). Юридична практика декомунізації закріпилася з ухваленням ВРУ у квітні 2015 р. низки законів про декомунізацію, що стосувалися засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборони пропаганди їхньої символики; доступу до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.; правового статусу та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.; увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.

Як ширший культурно-символічний процес можна розглядати процес дерусифікації. Тут йдеться не лише про мовні практики чи демонтаж імперських маркерів у публічному просторі, а й про переосмислення російськоцентричного бачення історії, культури й ідентичності. Із початком широкомасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р. цей процес набув масової суспільної підтримки, перетворившись із політичної ініціативи на ширший культурний і ціннісний зсув. Певною мірою дерусифікація – частина деколонізації, що в українському випадку означає позбавлення від імперських схем інтерпретації минулого, де Україна постає периферією або «відгалуженням» російської історії. Водночас українській еліті слід усвідомити, за словами Л. Нагорної, просту істину: суспільство, зосереджене на оплакуванні минулих травм і пошуку винуватців, надто багато втрачає. Постійне звертання до «колоніального минулого» заради короткочасних політичних цілей зумовлює своєрідний «жалобний плач», що підриває особистість (Нагорна, 2010, с. 111).

Одну із ключових ролей у формуванні та реалізації державної політики пам'яті відіграє Український інститут національної пам'яті, діяльність якого охоплює нормативно-концептуальний, освітній, дослідницький і комунікаційний виміри. Залишаючись майданчиком для розробки офіційних підходів до інтерпретації складних сторінок минулого, ця установа координує процеси декомунізації, ініціює меморіальні практики та популяризує історичні знання у публічному просторі. Водночас політичні суперечки, які розгорталися навколо діяльності цього інституту у різні роки його існування, вказують не лише на конфліктність політики пам'яті в умовах посттоталітарного суспільства, але й на те, що державні інституції можуть бути і є об'єктами для проведення диверсійно-інформаційних операцій ворога.

Музейний простір в Україні в умовах війни дедалі частіше стає майданчиком публічної дискусії, рефлексії та символічної мобілізації. Музейні та меморіальні практики щораз більше орієнтуються не лише на фіксацію травматичного досвіду, а й на формування активної громадянської позиції. Музей Революції Гідності, оновлені експозиції про Голодомор, радянські репресії та визвольний рух через призму спротиву, гідності та боротьби за свободу формують нову рамку осмислення минулого. У цьому контексті цифрові ініціативи, зокрема онлайн-архіви, платформи усної історії, мультимедійні проєкти, цифрові музеї, бази даних жертв репресій та війни,

не лише розширюють доступ до знань, сприяють взаємодії державної політики пам'яті, але і дають змогу інтегрувати український досвід у глобальний контекст. Водночас брак стратегічного бачення й управлінської координації призвів до стихійної музеєфікації сучасної російсько-української війни та появи кількох паралельних музейних ініціатив, між якими відсутнє єдине концептуальне поле (Реєнт, Лисенко, 2023, с. 35).

Ще одна складова політики пам'яті – її відображення у реалізації державної освітньої політики. Інтеграція тем російської агресії, колоніального минулого, радянських репресій і сучасної війни у шкільні й університетські програми сприяють формуванню громадянської відповідальності й історичної суб'єктності через критичний аналіз історії. Для молодшого покоління громадян України історія перестає бути винятково фактологічним багажем і стає інструментом критичного осмислення сучасних викликів.

Ключовим завданням української політики пам'яті у стратегічному вимірі було і залишається забезпечення контрнарративу на російську історичну пропаганду. Тут важливе зміщення від моделі пасивної жертви до образу активного суб'єкта боротьби, де переважає ідея тривалого опору імперському пануванню, кількасотлітня традиція визвольних змагань, патріотизм суспільства та його здатність до самоорганізації.

Водночас, попри очевидну безпекову доцільність і мобілізаційний ефект, політика пам'яті в умовах російської агресії має низку внутрішніх суперечностей та структурних обмежень, які, як видається, знижують її ефективність і навіть створюють низку додаткових ризиків для держави у майбутньому.

Одна з найбільших загроз для реалізації державної політики пам'яті – надмірна політизація та інструменталізація історії, залежно від поточної політичної кон'юнктури. За своїм змістом це повторює ситуацію з недалекого минулого, коли історичні інтерпретації використовувалися не так для довгострокової консолідації суспільства, як для короткотермінової мобілізації або символічної демонстрації «правильності» курсу, адже, як зазначав Ю. Шаповал, «політика пам'яті є тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт» (Шаповал, 2007). У підсумку історична політика втрачала аналітичну глибину й перетворювалася радше на засіб нормативного впливу на інтерпре-

тацію минулого. Це мало чим відрізнялося від російських чи то радянських практик.

Інший виклик для реалізації політики пам'яті – ризик спрощення та нормативізації історичного нарративу, що полягає у спокусі замінити складну історичну реальність «правильною версією», застосувати надмірно уніфіковані і нормативні інтерпретації минулого у процесі протидії російській пропаганді. Зменшення простору для академічної дискусії та плюралізму пам'яті призводить до ризику перетворення історії на канонізований набір смислів, а не предмет критичного осмислення. Досягнення єдності в оцінках минулого залишається проблематичним, тому політика пам'яті може реалізуватися за різними моделями. За Ярославом Грицаком, виокремлюють чотири базові стратегії: примусове нав'язування «правильної» версії історії; державну байдужість і ставку на природне забуття; іронічне або зневажливе дистанціювання від історичних конфліктів; «пакт забуття» – мовчазний компроміс між носіями різних пам'ятей заради суспільної стабільності. Кожна з них має обмежену ефективність і різні ризики для консолідації суспільства (Грицак, 2010).

Попри задекларовану опору на експертне середовище, у практиці реалізації державної політики пам'яті не завжди може дотримуватися баланс між академічною автономією та політичними цілями. Своєрідна напруга між політикою пам'яті і власне науковістю може виникнути через ухвалення низки рішень у галузі, з огляду винятково на політичну доцільність, а не внаслідок фахових дискусій. А отже, не уникнути критики у спрощенні складних тем, селективному доборі фактів чи навіть нормативному тиску на інтерпретацію минулого з боку професійних істориків.

Реалізація політики пам'яті повинна враховувати регіональну різноманітність історичного досвіду та пам'яттєві практики. Накладення універсалізованого національного нарративу на локальні контексти без реалізації діалогу з суспільством може розцінюватися як елемент символічного тиску. Йдеться передусім про регіони із тривалим домінуванням радянських моделей пам'яті, де трансформації сприймалися як нав'язані згори.

Попри важливість декомунізації, її реалізація «на місцях», зокрема у демонтажі радянських символів, часто мала винятково формально-адміністративний тип виконання вказівок «зверху». Перефарбування пам'ятників «воїнам-визволителям» на український манер або захарачення таких місць вказують на недостатню

системну просвітницьку роботу, що повинна супроводжуватися поясненням сенсів і залученням місцевої громади. Як наслідок, декомунізація подекуди сприймається не як усвідомлений вибір, а як бюрократичний примус, що відповідно послаблює її потенціал. Як вдало констатують О. Лисенко та О. Реєнт, монументальна декомунізація та дерусифікація реалізуються переважно без продуманої концепції, хоча існують перевірені європейські практики, зокрема балтійський і угорський досвіди музеєфікації та створення спеціальних депозитаріїв для проблемної імперської й комуністичної спадщини. За наявності політичної волі та залучення державних і недержавних, зокрема міжнародних, інституцій можливим було б вироблення власних моделей культурно-просвітницького використання таких об'єктів у спеціально організованих просторах (Реєнт, Лисенко, 2023, с. 35).

Необдумана й емоційна реакція на російські наративи у деяких випадках робить українську політику пам'яті передбачуваною й реактивною, вразливою до зовнішніх маніпуляцій. Кремль не втрачає нагоди через своїх пропагандистів використовувати будь-які суперечності чи внутрішні дебати як доказ «радикалізації» або «переписування історії» українською владою. Ба більше, відсутність чітко артикульованої довгострокової стратегії тлумачення історичної політики ускладнює комунікацію України з її міжнародними партнерами.

Концентрація винятково на травматичному вимірі минулого спричиняє ризики надмірної ідеологізації історичної пам'яті. Як слушно зауважив Микола Козловець, специфікою української історичної пам'яті й суспільної свідомості загалом є схильність до соціального песимізму, що простежується від інтерпретацій давніх воєнних поразок до осмислення сучасних економічних і політичних проблем. Тотальне вшанування трагічних сторінок української історії стає мало не комплексом сучасної української еліти (Козловець, 2009, с. 498).

На тлі політичних і корупційних скандалів, зокрема у секторі безпеки й оборони, політика пам'яті може набувати відверто деструктивного спрямування. Її використання як інструменту відволікання суспільної уваги від управлінських провалів або як символічної альтернативи реальним реформам підриває довіру до державних інституцій і знижує загальну ефективність безпекової політики. Тут вона ризикує трансформуватися з чинника суспільної консолідації на фактор додаткової внутрішньої дестабілізації.

Зрештою, в умовах військових дій політика пам'яті неминуче тяжіє до мобілізації, символічної чіткості та моральної поляризації, що певною мірою обмежує можливість критичного осмислення складних або травматичних сторін минулого. Як наслідок, напруга між потребою згуртування й необхідністю рефлексії створює ризик перетворення пам'яті на інструмент короткострокової легітимації, а не довготривалої культурної інтеграції. Відповідальність, адекватна національна самооцінка й уміння до самокритики – ключові передумови формування політики пам'яті, заснованої на гуманістичній етиці, зокрема повазі до людської гідності, свободи, демократичних принципів, солідарності та партнерства (Василевська, Бевз, 2024, с. 152).

Останні десятиліття переконливо засвідчують, що українське суспільство дедалі помітніше випереджає державні інституції у розумінні власної ролі й відповідальності, здатності до самоорганізації, мобілізації та практичної дії, а також у орієнтації на ефективні світові зразки розвитку (Реєнт, Лисенко, 2023, с. 32). Хотілось би, щоб така тенденція відобразилася і у майбутньому. Слід не забувати, що державі потрібно формувати і відстоювати політику пам'яті як послідовну, відповідальну й інституційно забезпечену систему смислів і практик, здатну водночас захищати історичну правду, зміцнювати суспільну згуртованість і протидіяти зовнішнім маніпуляціям та внутрішній фрагментації. І тут варто не забувати мудрість, яку вдало зауважили Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко, що найуспішніші моделі політики пам'яті ґрунтуються на принципі «не зашкодь»: суспільна згода формується через обережне поведіння з минулим, поєднання його критичного осмислення з уникненням повторення травматичних конфліктів (Шаповал та ін., 2013, с. 6–7). Мовиться не про замовчування складних сторінок історії, а про їх контекстуалізований аналіз, що враховує історичні норми й умови, шукаючи у минулому консолідуючі смисли і підстави для суспільного порозуміння. Пам'ять про минуле – джерело конфліктів, і тут важливо не доводити ситуацію до «війн пам'яті» всередині країни й усвідомлено ставитися до можливості їх виникнення у міждержавних відносинах. Йдеться про протистояння між окремими групами чи державами щодо тлумачення минулого, передусім пов'язаного з війнами та конфліктами. Такі суперечки охоплюють оцінки подій і постатей, а також боротьбу довкола символічного простору, зокрема пам'ятників, меморіалів, топоніміки

й інших елементів культурної спадщини, що репрезентують певну версію історії (Василевська, Бевз, 2024, с. 146–147). Як слушно зауважила Л. Нагорна, зважена політика пам'яті потрібна кожному суспільству, але за сучасних українських умов прямий зв'язок між стратегією історизації і станом суспільної свідомості простежується особливо наочно. Всюдисутні глобалізаційні процеси значною мірою знецінюють евристичну й особливо комунікативну цінність виробленого на традиційному фундаменті історичного знання (Нагорна, 2014, с. 228).

Відбувався болісний перегляд усталених уявлень про політику РФ щодо України, що сприяв активізації громадських ініціатив із вшанування пам'яті загиблих у сучасній російсько-українській війні. Згодом частину таких меморіальних практик було інституціоналізовано та підтримано на рівні вищого державного керівництва попри те, що окремі політичні актори намагалися використати їх як інструмент власного піару. Упродовж 2014–2019 рр. було визначено кілька Днів пам'яті, дати яких були пов'язані із подіями російсько-української війни (Ніколаєць, 2019, с. 377). Вшанування загиблих під Іловайськом стало одним із ключових прикладів впливу громадянського суспільства на формування державної політики пам'яті в умовах війни. Ініціативи знизу – створення Стін пам'яті, виставок і меморіальних просторів у 2014–2018 рр. – передували системним діям держави та фактично компенсували її небажання публічно осмислювати масштаб втрат. Лише у 2019 р. держава інституціоналізувала ці практики, запровадивши 29 серпня Днем пам'яті захисників України та заклавши механізми офіційного вшанування загиблих. Таким чином, коменоративна політика щодо Іловайської трагедії еволюціонувала від громадянської ініціативи до елементу державної історичної політики.

Отже, державна політика пам'яті формується в умовах подвійного тиску: зовнішньої агресії з боку РФ та внутрішніх інституційних обмежень, що зумовлює її нестабільність, фрагментарність і схильність до компенсаторних, а не системних рішень. У таких умовах символічні практики часто підміняють собою довгострокову державну стратегію.

Війна актуалізувала політику пам'яті як елемент національної безпеки та простір смислового протистояння, у якому конкурують різні інтерпретації минулого. Російська держава цілеспрямовано використовує історію як інструмент агресії, що змушує Україну ви-

будувати власну захисну модель історичної політики. Апеляція до «історичних прав», «історичної справедливості» – спосіб виправдати геополітичний реваншизм. Таким чином, для російського правлячого режиму політика пам'яті є внутрішньополітичним сурогатом ідеології і важливим інструментом реалізації імперських амбіцій водночас.

Усвідомлення того, що контроль над інтерпретаціями минулого – елемент сучасних гібридних конфліктів, вимагає від України розглядати політику пам'яті не лише як гуманітарну чи культурну сферу, а як стратегічний напрям національної безпеки. Для своєї ефективності вона має поєднувати раціональне осмислення минулого з емоційно значущими формами його репрезентації, уникаючи як сакралізації історії, так і її редукції до інструмента політичної мобілізації. Перекуси у будь-який бік створюють додаткові ризики для суспільної єдності.

Українська модель політики пам'яті має принципово відрізнятись від авторитарних практик: її ефективність залежить від поєднання інституційної послідовності, критичного знання, демократичних процедур і відкритої комунікації з суспільством та міжнародним середовищем. Актуальність консолідованої моделі політики пам'яті посилюється з огляду на процес формування політичної нації, а також війну, яка продовжується, тому і відбувається не лише на воєнному, а й, якщо так можна стверджувати, на інформаційному, провітницькому, інтелектуальному фронтах. Особливого значення також набуває персоналізований вимір пам'яті про загиблих захисників і захисниць, який має бути інтегрований у цілісну державну політику як моральний орієнтир та складова формування політичної нації.

Російська загроза означає для України необхідність усвідомлювати політику пам'яті як складову національної безпеки й сферу постійного зовнішнього тиску, а не лише гуманітарну чи академічну проблему. Відповіддю має бути формування власної послідовної, інституційно закріпленої політики пам'яті, яка протидіє нав'язаним імперським інтерпретаціям і захищає суб'єктність українського історичного нарративу. Водночас така політика має ґрунтуватися не на копіюванні авторитарних практик контролю, а на поєднанні критичного знання, демократичних принципів і стратегічної комунікації всередині країни та назовні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Боднар, В. (2013). Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр. Основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*, 23, 377–400.

В СК создано подразделение по расследованию фактов реабилитации нацизма и фальсификации истории. (2020). *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=yuIvRFcC4Sc>

Василевська, Т., & Бевз, Т. (2024). Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. *Політичні дослідження*, 1(7), 135–158. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-7>

Волянюк, О. Я. (2012). Інструментальні можливості політики пам'яті: Від директивних рішень до спільної етики пригадування. В Р. Р. Розумний (за заг. ред.), *Українська політична нація. Проблеми становлення*. Київ, 356.

Горбулін, В., Литвиненко, О. (2009, 18 вересеня). Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/international/velikiy_susid_viznachivsvya_scho_ukrayini_robiti_dali.html

Горбулін, В. (2015а, 23 січня). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>

Горбулін, В. (2015б, 19 червня). П'ять сценаріїв для українсько-російських відносин. *Дзеркало тижня*. http://dt.ua/POLITICS/gorbulinv vazhaye-separatniy-mir-z-rosiyeyu-samogubnim-i-bezgluzdim-dlya-ukrayini176544_.html

Горбулін, В. В., Власюк, О. С., Ляшенко, О. М. (ред. кол.). (2016). *Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році»*. Київ.

Грицак, Я. (2010). *Життя, смерть та інші неприємності: статті та есе*. Київ: Грані-Т.

Закон України-1: Закон України «Про національну безпеку України». № 2469–VIII. (2018). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

Закон України-2: Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про географічні назви”». № 2601-IX. (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2601-20#Text>

Закон України-3: Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму та символіки воєнного вторгнення РФ». № 2265-IX. (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>

Закон України-4: Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики та деколонізацію топонімії». № 3005-IX. (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

Здіорук, С. І., Яблонський, В. М., Токман, В. В., та ін. (2014). *Україна та проект «русского мира»: аналітична доповідь*. Київ.

Зерній, Ю. О. (2007). Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*, 1(2), 71–76.

Касьянов, Г. В. (2012). «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації. В *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки)*. Київ, 6–19.

Касьянов, Г., Смолій, В., Толочко, О. (2013). *Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації*. Київ.

Касьянов, Г. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137.

Касьянов, Г. (2018). *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм.

Киридон, А. (2011). «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів. *Київська старовина*, 2, 161–170.

Киридон, А. (2015). Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна–Європа–Світ*, 15, 244–250.

Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації*. Житомир: Видавництво Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Коляструк, О. (2023). Вплив російсько-української війни на українське суспільство: ідентичнісні та соціально-психологічні зміни (2014–2016 рр.). В В. Смолій (гол. ред.); О. Реєнт, О. Лисенко (відп. ред.), *Війна: держава, суспільство, особа*. Київ, 748–763.

Конституция Российской Федерации (Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с изменениями одобренными в ходе общероссийского голосования 1 июля 2020 года). *Гарант*. <https://ivo.garant.ru/#/document/10103000/paragraph/52419/doclist/477/1/0/0/%D0>

Костюк, О. (2025). Чинник «співвітчизників за кордоном» у формуванні експансіоністської політики пострадянської Росії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 41. <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-41-16-50>

Интервью Первому каналу и агентству Ассошиэйтед Пресс (2013, 4 сентября). <http://kremlin.ru/events/president/news/19143>

Литвиненко, О. М. (2015). Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни». Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. <http://www.niss.gov.ua/articles/1818/>

Лозовий, В. С. (ред.). (2018). *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України*. Київ.

Лозовий, В. С. (2022). Основні наративи історичної політики Кремля як інструмент обґрунтування російської агресії проти України. *Актуальні питання у сучасній науці*, 5(5), 63–70.

Мединский, В. Р. (2018, 15–21 февраля). Священные цифры Сталинграда. *Российская газета*, 34(7497).

Неонацизм – опасный вызов правам человека, демократии и верховенству права. (2018). *Министерство иностранных дел Российской Федерации*. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/neonazi/

Миллер, А. И. (2000). *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Нагорна, Л. (2010). Реінкарнація імперії у наукових дискурсах. Криза територіальних типологізацій чи геополітичний синдром? *Регіональна історія України*, 4, 97–112.

Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ.

Нагорна, Л. П. (2014). *Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал*. Київ.

Николаєць, Ю. А. (2019). Історична політика у контексті реформування українського суспільства (2014–2019 рр.). *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні*. Київ, 432.

Песков: Путин является гарантом безопасности русского мира. (2014, 7 марта). *Президент. Общественно-политическая газета*. <http://www.ng.ru/news/459954.html>

Пилявець, Р. (2013). Пам'ять про другу світову як проблема сучасного українського соціуму. *Національна та історична пам'ять*, 9, 184–201.

Портнов, А. (2011). Нова Східна Європа як «близкая заграница» Росії? *Критика*, 1–2, 7–8.

Дмитрий Медведев направил послание Президенту Украины Виктору Ющенко, посвящённое проблематике так называемого «голодомора». (2008, 14 ноября). *Президент России*. <http://kremlin.ru/events/president/news/2081>

Путин, В. В. (1999, 30 декабря). Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета*. http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html

Путин, В. В. (2005, 25 апреля). Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. *Президент России*. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

Путин, В. В. (2014, 4 декабря). Послание Президента Федеральному Собранию РФ. *Президент России*. <http://www.kremlin.ru/transcripts/47173/work>

Путин: «Я считаю, что русские и украинцы – это вообще один народ, разницы мы не делаем». (2015, 17 августа). *Президент России*. <https://gordonua.com/news/worldnews/putin-ya-schitayu-chto-russkiei-ukraincy-eto-voobshche-odin-narod-raznicy-my-ne-delaem-video-94487.html>

Расевич, В. (2010, 11 березня). Ще раз про політику пам'яті. *Zaxid.net*. http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_politiku_pamyati&objectId=1097971

Реєнт, О., & Лисенко, О. (2023). Війна як екзистенційна сучасна реальність. В В. Смолій (гол. ред.); О. Реєнт, О. Лисенко (відп. ред.), *Війна: держава, суспільство, особа*. Київ, 8–39.

Саган, О. (2018, 13 листопада). «Русский мир» прийшов в Україну через Московський патріархат, – релігієзнавець. https://24tv.ua/russkiy_mir_priyshov_v_ukrayinu_cherez_moskovskiy_patriarhat_religiyeznavets_n1062617

Стаття Володимира Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». (2021, 12 липня). <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

Ткаченко, В. М. (2020). *Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії*. Київ.

Федеральный закон от 05.05.2014 г. № 128-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации». (2014). <http://kremlin.ru/acts/bank/38395>

Шангіна, Л. (2012). «Русский мир» для України: російський і руський світи. *Національна безпека і оборона*, 4–5, 91.

Шаповал, Ю. І. (2007). Політика пам'яті в сучасній Україні. *Східний інститут українознавства ім. Ковальських*. <http://keui.univer.kharkov.ua/www/index.php?set=news&mc=readfull&do=50>

Шаповал, Ю. І. (2019). Роль процесу декомунізації у формуванні суспільної свідомості в Україні. В О. О. Рафальський, О. М. Майборода (ред.), *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні*. Київ, 321–338.

Шаповал, Ю., Нагорна, Л., Бойко, О. та ін. (2013). *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПіЕНД.

Щедровицкий, П. (2000, 11 февраля). Русский мир. *Независимая газета*. http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

Яблонський, В. М. (за заг. ред.). (2019). *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь*. Київ.

Яковенко, Н. М. (2006). Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. *Історія та правознавство*, 2, 2–4.

Якубова, Л. (2018). «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”».

Олег КОСТЮК